

ՍԵՒԱՆԻ ՎԱՆՔԻ «ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ» ԽԱՉՔԱՐԸ

Ուսումնասիրողները «Ամենափրկիչ» անունն են տալիս այն խաչքարերին, որոնց վրայ պատկերուած է Քրիստոսի խաչելութեան տեսարանը: Նշուած է նաեւ, որ «Ամենափրկիչ»-ը կազմողների տուած անունն է նման խաչքարերին եւ ճիշտ կլինի, դրանք «Խաչելութեան խաչքարեր» անուանել, մանաւանդ, որ կան այնպիսի խաչքարեր, որոնց վրայ խաչելութեան տեսարան պատկերուած չէ, սակայն դրանք դարձեալ «Ամենափրկիչ» անունն են կրում:¹ Խաչքարերի այդ տեսակին է պատկանում նաեւ Սեւանայ վանքի «Ամենափրկիչ»-ը:

¹ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ., *Հաւուց թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան*, Բ., Երևան, 1987, 5: (Այսուհետեւ, ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ., *Հաւուց թառի Ամենափրկիչը*): Տես նաև՝ *Հայաստանի միջնադարեան կաթողային յուշարձանները, Թ-ԺԳ դարերի խաչքարերը*, Երևան, 1984, 29:

Մենք մեր քննարկման առարկայից դուրս ենք համարում տուեալ անուան ճիշտ կամ սխալ լինելը պարզելը եւ անդրադառնում ենք միայն Սեւանի Ս. Առաքելոց եկեղեցու «Ամենափրկիչ» խաչքարին: Մանաւանդ, որ այդ անունը, մեր կարծիքով, հաւատացեալ ժողովուրդն է տուել նրման խաչքարերին, ի նկատի ունենալով նրանց բուժիչ գորութիւնը: Եւ քանի որ այդ տեսակի խաչքարերը բաւականաչափ ուսումնասիրուած են, մենք անդրադառնում ենք միայն վերը յիշուած խաչքարին՝ փորձելով որոշ սրբագրումներ մտցնել նրա վրայ քանդակած պատկերների մեկնաբանութեան մէջ: Ասեմք, որ ժամանակին այդ խաչքարին անդրադարձել են Գ. Յովսէփեանը, Ս. Բարխուդարեանը (Տե՛ս ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ., *նշ. աշխ.*, ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ, Ս., *Միջնադարեան հայ նարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ*, Երևան, 1963) եւ ուրիշներ: Սակայն, ցաւօք, խաչքարի պատկերագրութեանը կամ հպանցիկ են անդրադարձել, կամ չեն փորձել այն լիովին բացատրել՝ դրա համար որպէս մեկնակէտ ունենալով Աստուածաշունչ մատեանը: Անշուշտ, դրա պատեհառը մեծ մասամբ կոմունիստական աստուածամերժութեան ժամանակաշրջանն է ե-

Խաչքարի չափերն են՝ բարձրութիւնը՝ 165սմ, լայնութիւնը՝ 83սմ, հաստութիւնը՝ 27սմ: Քիւի լայնութիւնը 18սմ է: Դժուար է ասել, խաչքարի պատուանդանը իրենն է եւ բերուել է խաչքարի հե՞տ, թէ՞ այն յետագայում է պատրաստուել: Պատուանդանի չափերն են՝ 66x52x33 սանտիմետր: Խաչքարը պատրաստուած է կարմրաւուն տուֆից եւ (քիւր չհաշուած) թէ՛ հորիզոնական, թէ՛ ուղղահայեաց բաժանուած է երեք մասերի (Նկար 2):

Նկար 2.

Խաչքարի վերեւի գօտու աջ մասի (նայողի համար՝ ձախ), առաջին քառանկիւնու մէջ պատկերուած են հրեշտակները: Մէջտեղում՝ շեղանկիւն շրջանակի մէջ մի դէմք է, կողքին՝ լուսապսակների մէջ՝ եւս երկուսը: Շեղանկիւն շրջանակի կողքերից սրինգներ են պարզուած դէպի երեք հրեշտակների բերանները: Երեւում են դրանք բռնող ձեռքեր, սակայն յայտնի չէ, թէ դրանք ո՞ւմ ձեռքերն են: Կարծես թէ Հայրն է հրեշտակների նուագարանները բռնող ձեռքերի Հեղինակն ու Տէրը, այն դէպքում, երբ նոյն շրջանակի մէջ, ներքեւում պատկերուած միւս երկու հրեշտակների նուագածը ոչ թէ սրինգ է, այլ փող՝ հայկական զուռնա նուագարանին շատ նման (նկար 3):

Նկար 3.

Յիշուած քառանկիւնու մէջ պատկերուած բոլոր պատկերներն իրար են միացած յատուկ զարդագօտիով: Այս պատկերների կենտրոնում, նոյն գծի վրայ, Հօր աջ եւ ձախ կողմերում, լուսապսակներով բոլորուած երկու դէմքեր են: Այդ դէմքերը տարբերում են հրեշտակներից: Հրեշտակները թեւեր ունեն, իսկ այդ դէմքերը շրջապատուած են լուսապսակներով:

Սուրբ Գրքի մէջ բազում են հրեշտակների՝ սերովբէների ու քերովբէների նկարագրութիւնները: Օրինակ՝ Յակոբը Երդման ջրհորի մոտից Խառան գնալու ճանապարհին մի տեղ քնում է

եւ երազում տեսնում է. «Երկրի վրայ մի սանդուղք, որի ծայրը հասնում էր երկինք, իսկ Աստծու հրեշտակները դրանով էլնում, իջնում էին: Տերը կանգնած էր սանդուղքի վրայ» (ՄՆ ԻԸ, 12-13): *Կամ երբ Մանովէն զոհ է մատուցում Տիրոջը, տեսնում է Նրա հրեշտակին.* «Երբ բոցը գոհասեղանից դէպի երկինք բարձրացաւ, Տիրոջ հրեշտակն էլ բարձրացաւ գոհասեղանի բոցի հետ» (Դտ ԺԳ, 19-20): *Մի այլ առիթով, երբ Դաւիթը հրամայել էր մարդահամար անցկացնել եւ Աստուած զայրացել էր նրա վրայ, հետեւեալն էր ասում.* «Դաւիթն աչքերը բարձրացրեց ու տեսաւ Տիրոջ հրեշտակին, որ կանգնած էր երկնքի ու երկրի միջեւ եւ ձեռքի մերկացրած սուրը մեկնել էր Երուսաղէմի վրայ» (ԱՄՆ Իա, 16): *Եսայի մարգարէն էլ այսպէս է նկարագրում սերովբէներին.* «Այն տարին, երբ մեռաւ Օգիա արքան, տեսայ Տիրոջը, որ նստած էր բարձր ու վերացած աթոռին, իսկ տաճարը լի էր նրա փառքով: Նրա շուրջը սերովբէներ կային, որոնցից իւրաքանչիւրը վեց թեւ ուներ. երկուսով իրենց երեսներն էին ծածկում, երկուսով՝ իրենց ոտները եւ երկուսով էլ թռչում էին: Զայնակցում էին իրար եւ ասում. «Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ է Զօրութիւնների Տերը, եւ ամբողջ երկիրը լի է նրա փառքով» (Ես 2, 1-3):

Ասենք, որ մեր խաչքարի վրայ սերովբէները պատկերուած են միայն երկու թեւերով: Եզեկիէլ մարգարէն էլ ասում է. «Եւ փերովբէների թւերի ձայնը լսելի էր լինում մինչեւ արտաքին գաւիթը, ինչպէս Սադայի Աստծու ձայնը, երբ նա խօսում էր» (Եզ Ժ, 14): *Մի այլ առիթով էլ նոյն մարգարէն ասում է.* «Վարսաւոր փերովբէն իջեցրել է քեզ Աստծու լեռից, հրէ քարերի միջից» (Եզ ԻԸ, 16): *Մատթէոս աւետարանիչն էլ ասում է.* «Եւ նա պիտի ուղարկի իր հրեշտակներին մեծ շեփոքով, ու պիտի հաւաքեն նրա ընտրեալներին -չորս կողմերից՝ երկնքի ծագերից մինչեւ միւս ծագերը» (Մթ ԻԴ, 31): *Պօղոս առաքեալն իր հերթին հրեշտակների մասին այսպէս է ասում.* «Նա իր հրեշտակներին հոգիներ դարձրեց եւ իր ծառաներին՝ կրակի բոց» (Եբ, Ա, 6-7): *Կամ.* «Վեցթեւեան սերովբէք, քառակերպեան փերովբէք, աթոռք անդին, բարձր արարէք զՀոգին նշմարիտ»:

Բերուած վկայութիւններից, եւ ոչ միայն դրանցից, պարզ է դառնում, որ հրեշտակները հարկ եղած դէպքում մարմին են առնում եւ այս կամ այն ձեւով երեւում են մարդկանց: Ուրեմն

4 Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Երկրորդ, վերանայուած հրատարակութիւն, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2004, 283:

եւ նրանց պատկերումը ո՛չ այս, ո՛չ էլ այս խաչքարից շատ առաջ կամ յետոյ եղած դէպքերում զարմանալի չէ:

Առաջին հայեացքից կարելի է կարծել, թէ վարպետը ոչ թէ եօթ, այլ հինգ հրեշտակ է պատկերել, որոնցից երեքը սրինգ է նուագում, երկուսը՝ փող: Կարելի է կարծել, թէ Հօր աջ եւ ահեակ կողմերում պատկերուած են Որդին եւ Սուրբ Հոգին: Գ. Յովսէփեանի կարծիքով կոմպոզիցիայի կենտրոնում Յիսուսի գլուխն է, աջից ու ձախից՝ արեգակն ու լուսինը, իսկ սրանց տակը չորս հրեշտակներ՝ փողերը բերաններին:⁵ Բայց Յովհաննու Յայտնութեան մէջ կարդում ենք. «Տեսայ նաեւ մի այլ զօրաւոր հրեշտակ, որ իջնում էր երկնից՝ ամպի մէջ փաթաթուած եւ իր գլխին՝ ծիածան. եւ նրա երեսը նման էր արեգակի, իսկ նրա ոտքերը՝ հրեղէն սիւների» (Յտ Ժ, 1): Հէնց Յովհաննու Յայտնութիւնն էլ գալիս է ապացուցելու, որ խաչքարի աջակողմեան ուղղահայեաց գօտին պատկերում է Դատաստանը: Դատաստանի գօտու քննարկուող պատկերի մէջ արտացոլուած են եօթը հրեշտակները: «Եւ բոլոր հրեշտակները կանգնած էին աթոռի եւ երէցների ու չորս կենդանիների շուրջը եւ երեսի վրայ ընկնում էին աթոռի առաջ ու երկրպագում էին Աստծուն՝ ասելով. «Ամէն: Օրհնութի՛ւն, փա՛նֆ, իմաստութի՛ւն, գոհութի՛ւն, պատի՛ւ, զօրութի՛ւն եւ կարողութի՛ւն մեր Տեր Աստծուն յաւիտեանս յաւիտեանից: Ամէն» (Յտ է, 11): Իսկ մի այլ տեղ ասում է. «Եւ եօթը հրեշտակները, որ ունէին եօթը փողերը, պատրաստուեցին դրամբ հնչեցնելու» (Յտ Ը, 6): Հրեշտակները հնչեցնում են փողերը, եւ Աստծոյ զայրոյթն է թափուում երկրի վրայ: Առաջին հրեշտակի փողի հնչումից յետոյ կարկուտ ու հուր է տեղում երկրի վրայ, այրում երկրի մէկ երրորդ մասը, ծառերի մէկ երրորդ մասը, ամբողջ դալար խոտը: Երկրորդ հրեշտակի փողի հնչեցումից յետոյ վերանում է ծովերի կենդանիների մէկ երրորդ մասը, եւ ծովի մէկ երրորդ մասը արիւն է դառնում: Երրորդ հրեշտակի փողի հնչիւններից երկնքից հրաբորբոք աստղ է ընկնում, եւ այդ աստղի անունն է Դառնութիւն: Այն դառնացնում է ջրերը եւ շատերը մեռնում են դրանից: Չորրորդ հրեշտակն է փող հնչեցնում, եւ զարկում է արեգակի մէկ երրորդ մասը, լուսնի մէկ երրորդ մասը եւ խաւարում է նրանց մէկ երրորդ մասը (Յտ Ը, 6-12): Երկրի վրայ անէծք ու պատիժ է թափուում նաեւ միւս հրեշտակների փողերի հնչիւններից յետոյ: Հէնց սա էլ ցոյց է տալիս, որ այստեղ

5 ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ., նշ. աշխ., 88:

պատկերուած են Աթոռը, Նրա վրայ՝ Աստուած, իսկ շուրջը՝ Աստծոյ պատիժն ազդարարող եօթ հրեշտակները՝ երկուսը արեգակի նման դէմքով, իսկ միւսները՝ փողերով:

Այս քառանկիւնու տակ պատկերուած է մեղքի եւ արդարութեան կշեռքը: Իրաւացի է Գարեգին Ա. կաթողիկոսը, երբ նշում է, թէ սատանաներից մէկը մէջքով բարձրացնում է կշեռքի մի թաթը, իսկ միւսը փայտով միւս թաթը ներքեւ է քաշում, որպէսզի մեղքն աւելի ծանրանայ⁶ (Նկար 4): Եթէ կշեռքի նժարը մէջքով պահող առաջին դեւը չորս ոտք ունի, ապա միւսը երկու ոտքերի վրայ է կանգնած: Կշեռքի աջ նժարին ինչ-որ բան է դրուած, որ, սակայն, այդքան էլ պարզ չի երեւում: Ակնյայտ է, որ դա մեղքն է, բայց թէ ինչպիսի պատկերում է տրուած դրան, չի երեւում: Իսկ ձախ նժարին կշռաքարի նման ինչ-որ բան է դրուած:

Նկար 4.

Այս քառանկիւնու տակ պատկերուած են երեք հոգի: Գ. Յովսէփեանը կարծում է, որ այդտեղ պատկերուած է մեղաւորների դասը⁷ (Նկար 5): Երեքն էլ գլխաբաց են, ձեռքները կրծքներին խաչած, կարծես թէ՝ ծնկաչոք: Եթէ առաջին մարդու դէմքն ամբողջութեամբ չի երեւում, կեսը ծածկած է ձեռքով, ապա միւս երկուսի դէմքերը բաց են: Երեքի դէմքի գծագիրն էլ համահունչ է խաչքարի միւս պատկերների դէմքերի պատկերմանը: Այսինքն դէմքերը կլոր են, ընդգծուն աչքերով ու յօնքերով, մի տեսակ՝ ցցուած այտոսկրներով:

Նկար 5.

Խաչքարի միւս՝ նայողի համար աջ կողմում, դարձեալ քառանկիւնու մէջ պատկերուած է Յիսուսը:

Ասենք, որ Յիսուս Քրիստոսը խաչքարի վրայ պատկերուած է չորս անգամ: Առաջին գօտում, երկրորդ կամ Խաչելութեան գօտում եւ երրորդ կամ Դժոխքի գօտում, ինչպէս նաեւ՝ խանձարուրի մէջ: Շտապենք ասել, որ բոլոր դէպքերում նա միւս եւնոյն դէմքով է: Նրա դէմքը մանկական չէ նոյնիսկ խանձարու-

7 Ա.Ան:

րի մէջ: Առաջին գօտում պատկերուած Որդին նստած է: Նոյն-
իսկ զարդարուն աթոռն է երեւում (Նկար 6):

Նկար 6.

Սակայն պատկերն անհամաչափ է եւ այն տպաւորութիւնը կարող է ստեղծուել, թէ Յիսուսը կանգնած է: Ի տարբերութիւն Խաչելութեան պատկերի, այս դէպքում նա լրիւ հազնուած է: Ա-
ջը վեր է բարձրացրել օրհնութեան համար: Հիւսքերը երկար են ու դէպի թեւերը թեքուած: Մօրուքը սուր է, դէմքը՝ մի քիչ ուռուցիկ, ընդգծուած արեւելեան-հայկական: Յօնքերը միանում են քթարմատի մօտ, աչքերը մեծ ու նշաձեւ են: Մազերը չորս դէպքում էլ իջած են ճակատին եւ որոշ չափով ծածկում են այն: Գ. Յովսէփեանն իրաւացիօրէն նշում է. «Ամենակալը, գուտ արեւելեան զգեստաւորմամբ, այսինքն պարեգօտի վրայ հագել է արա. գլխի մազերը երկար կաւիկներով իջնում են ուսերից կրծքի վրայ, Թաւ, սրածայր մօրուճով, աջով խաչակնում է, ձախը կրծքին է դրել»:⁸

8 Անդ, 88: Խաչարի վրայ պատկերուած պատկերների հագուստը մեկնա-
բանելիս պետք է ելնել այդ ժամանակ Հայաստանում տիրող փաղափա-

Կաթողիկոսը գտնում է, որ այս պատկերում Ամենակալն է, նստած չորեքկերպեան աթոռի վրայ: Մեր կարծիքով խաչքարի վրայ, բոլոր նկարների մէջ պատկերուած է Որդին: Քննարկուող ղէպքում նա պատկերուած է Հօր աջին՝ որպէս դատաւոր: Պատահական չէ, որ «Հաւատամքում» ասուում է. «Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր՝ ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, Որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան»⁹: «Արդ, երբ որ մարդու Որդին գայ իր փառքով եւ բոլոր հրեշտակները՝ իր հետ, այն ժամանակ նա պիտի նստի իր փառքի գահի վրայ» (Մատթ. ԻԵ, 31): «Հայրը սիրում է Որդուն եւ ամէն ինչ տուել է նրա ձեռքը» (Յովհ. Գ, 35): Մի այլ առիթով մեր Տէր Յիսուսն ասում է. «Ես եւ իմ Հայրը մի ենք» (Յովհ. Ժ, 30): «Փիլիպպոսն ասաց նրան. «Տէ՛ր, Հօրը մեզ ցոյց տուր, եւ այդ բաւական է մեզ»: Յիսուս նրան ասաց. «Այսօր ժամանակ ձեզ հետ եմ, Փիլիպպո՛ս, եւ դու ինձ չնանաչեցի՞ր. ով ինձ տեսաւ, տեսաւ Հօրը. իսկ դու ինչպե՞ս ես ասում, թէ՛ Հօրը մեզ ցոյց տուր: Զե՞ս հաւատում, որ ես Հօր մէջ եմ, եւ Հայրը՝ իմ մէջ» (Յովհ. ԺԴ, 8-10): «Ելայ Հօրից եւ եկայ աշխարհ. դարձեալ թողնում եմ աշխարհը եւ գնում Հօր մօտ» (Յովհ. ԺԶ, 28): «Ահա տեսնում եմ երկիմքը բացուած եւ մարդու Որդուն, որ կանգնած է Աստծու աջ կողմը» (Գործք է, 55):

Վերը բերուած վկայութիւնները բաւական են պնդելու, որ Հայրը եւ Որդին հանդէս են դալիս նոյն պատկերով, քանզի Հայրն անպատկերելի է: Եւ նոյնիսկ եթէ խաչքարի վրայ Հայրն է պատկերուած, ապա անպայման պատկերուած է Որդու պատկերով, քանի որ շատ նման է խաչքարի վրայի միւս Դէմքերին:

կան իրավիճակից: Զմոռանալով նշել, որ դեռեւս 1604 օգոստոսին պարսից շահ Աբասը Հայաստանից Պարսկաստան գաղթեցրեց շուրջ 300 հազար մարդ: Գաղթուածների թւում էր նաեւ Սեւանի աւազանի բնակչութեան մի ահագին մասը: Հայերով բնակեցուած տարածքները, մանաւանդ 1639 Դիարբեքիի կամ Կասրե-Շիրիի պայմանագրից յետոյ, այժմ դարձել էին կամ ինչուոր անասնապահների, կամ մահմեդական պարսիկների, քրդերի ու թուրքերի բնակավայր: Զի կարող պատահել, որ նրանց կենցաղն ու հագուստը ազդած չլինէին տեղի հայ բնակչութեան տարազի վրայ: Հաւանաբար այդ հանգամանքն է եղել նաեւ դէմքերի նման պատկերման պատճառը:

9 Անդ:

10 Աղօթագիրք, աշխատասիրութեամբ Տ. Մեսրոպ Բախանայ Արամեանի, Տիգրան Խաչատրեանի, Մարթա Արաբեանի, Սեդա Ստամբուլցեանի, «Գանձասար» հանդէս, 1992, 76:

Այս քառանկիւնու կողքին խաչն է, կողքերին՝ կենաց ծառի ճիւղերը (Նկար 7):

Նկար 7.

Յիսուսի կողքին աւետարանիչներն են (Նկար 7): Աջ կողմում Մատթէոսի եւ Մարկոսի նշանակները՝ մարդ եւ առիւծ, իսկ ձախից՝ Ղուկասի եւ Յովհաննէսի՝ եգ եւ արծիւ: Աւետարանիչների նման պատկերումը նորութիւն չէ, մանաւանդ, որ Եզեկիէլ մարգարէն վկայում է. «Եւ ֆերովրէներից ամէն մէկը չորս դէմք ունէր. մէկը ֆերովրէի դէմք էր, երկրորդը՝ մարդու, երրորդը՝ առիւծի, իսկ չորրորդը՝ արծուի» (Եզ Ժ, 14): Յովհաննու Յայտնութեան մէջ էլ ասւում է. «Եւ աթոռի առաջ՝ ապակէ ծով, նման սպիտակ բիրեղի, եւ աթոռի մէջտեղում ու աթոռի շուրջը՝ չորս կենդանիներ՝ առջեւ ու յետեւից աջերով լի: Եւ առաջին կենդա-

նին նման էր առիծի, եւ երկրորդ կենդանին՝ նման ցլի, եւ երրորդ կենդանին ունէր մարդու դէմք, իսկ չորրորդ կենդանին նման էր թռչող արծուի» (*Յտ Դ, 6-7*): *Ժգ. դարի մի ձեռագրի յիշատակարանում բերում է հետեւեալ վկայութիւնը. «Չորք աւետարանք, ի բազում պատճառէ. չորեկերպեան կենդանիք՝ մարդ, առիծ, ցուլ, արծիւ. չորք նիւթք աշխարհիս՝ հող, ջուր, հուր, առդ, հակառակք անհաշտելիք, եւ սիրելիք անբակտելիք. չորք չորք գիր անուան Երրորդութեանն՝ Հայր, Որդի, Հոգի. չորք գետք բղխեալ ի դրախտէն՝ Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եւփրատ. չորս անկիւնս եւ եղջիւրք սեղանոյն, չորք դէմք իսաչին, եւ այլ բազում պատճառս, յորս գաղափարի չորեքեան անտարանիչքս, զի թէպէտ եւ բազում բանք ի սոսա որ երեւին ներհակք միմեանց, այլ քաջ նշմարիտք եւ յոյժ միարանք միմեանց»¹¹:*

Նկար 8.

11 *Աւետարան, գրուած Դրագարկում*, տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, կազմեց Մաթեւոսեան, Ա., Երևան, 1984, 213:

Այս քառանկիւնուց ներքեւ, դարձեալ քառանկիւնիներէ մէջ պատկերուած են եւս երեք պատկերներ: Առաջին քառանկիւնու մէջ՝ Աստուածածինն է՝ Մանուկը գրկին (Նկար 8): Հաւանաբար Տիրամօր գլուխը ծածկուած է: Բայց նրա դէմքը լաւ չի երեւում, քանի որ քարի այդ մասում կոտրուածք կայ: Դարձեալ նոյն այտոսկրոտ դէմքն է, ինչպէս խաչքարի միւս պատկերների դէպքում: Տիրամայրը նստած է, ինչպէս որ վերեւի պատկերում Յիսուսն է նստած, սակայն այս դէպքում նոյնպէս այնպէս է պատկերուած, կարծես կանգնած լինի: Նրա նստած լինելը երեւում է միայն ծալած ծնկներից, չնայած այդ դէպքում եւս առաջ է գալիս մարմնի անհամաչափութիւն: Հետաքրքիր է, որ խանձարուրի մէջ պատկերած Յիսուսի դէմքը, ինչպէս վերեւում նշեցինք, ոչ թէ մանկան, այլ մեծահասակի է եւ շատ նման՝ Նրա միւս պատկերումներին: Թէպէտ այս դէպքում նրա գլուխը ծածկած է, սակայն ճակատին թափուած մազերը նոյնն են, ինչպէս միւս դէպքերում: Խանձարուրը կամ բարուրը ոտքերի կողմից կապուած է հիւսածոյ թելով եւ այն տպաւորութիւնն է ստացւում, որ Երեխան դրուած է եղել շքեղ խանձարուրի մէջ, չնայած իրականում հակառակը պիտի լինէր: Հետաքրքիր է նաեւ, որ Մանուկն իր չափերով շատ աւելի մեծ է պատկերուած, քան կարող էր լինել իրականում: Հաւանաբար Տրդատ կազմողը գիտակցաբար է խախտել պատկերի համաչափութիւնը՝ փորձելով ցոյց տալ, որ բարուրի մէջ ոչ թէ սովորական մահկանացու է, այլ Աստուած: Տիրամօր հագուստը շատ նման է Խաչելութեան մօտ պատկերուածների հագուստին: Մանուկը դէմքով շրջուած է նայողի կողմը: Մարիամի ձեռքերը շատ լաւ են պատկերուած, եւ նրա ամբողջ կեցուածքը արտացոլում է հանգստութիւն ու խաղաղութիւն:

Աւետարանը, բնականաբար, չի նկարագրում Յիսուսի խանձարուրը, այլ ասում է միայն. «Եւ նա ծնեց իր անդրանիկ որդուն, խանձարուրի մէջ փաթաթեց նրան ու դրեց մսուրի մէջ, որովհետեւ իջեւանում նրանց համար տեղ չկար» (ՂԿ Բ, 7): Բնական է ենթադրել, որ փարախում ծնուած եւ մսուրն իր առաջին օրորոցը դարձրած Յիսուսը պիտի շքեղ խանձարուր չունենար, բայց պատկերի մէջ կարծես հակառակն է: Բարուրի կապը կարող է լինել ինչպէս շքեղ գօտի, այնպէս էլ կեմ՝ ճիւղալից կամ կաշուից գործած թուկ:

Նկար 9.

Այս պատկերի շարունակութիւնն է միւս քառանկիւնու մէջ պատկերածը (Նկար 9):

Պատկերուած են հաւանաբար կով եւ աւանակ, որոնք նըստած են եւ կարծես իրար հետ խօսում կամ աւետիս են տալիս իրար: Ճիշտ է, աւետարաններում չի նշոււմ, թէ ինչ կենդանիներ կային այն փարախում, ուր ծնունց Փրկիչը, բայց մսուրի առկայութիւնը յուշում է, որ պիտի լինէին խոշոր եղջերաւոր անասուններ, նաեւ՝ սմբակաւորներ, ինչպէս եւ պատկերուած է խաչքարի վրայ: Ասենք, սակայն, որ այս հարցի վրայ լոյս է սփռում Եսայու մարգարէութեան հետեւեալ համարը. «Եզն իր տիրոջն է ցանաչում, եւ էշը՝ իր տիրոջ մսուրը, բայց Իսրայէլն ինձ չհանաչեց, իմ ժողովուրդն ինձ չհասկացաւ» (Ես Ա,3):

Հետաքրքիր է յաջորդ քառանկիւնու մէջ պատկերուածը (Նկար 10):

Այստեղ երեք հոգի են՝ թագերով, շքեղ հագուստներով եւ ձեռքները կրծքներին դրած: Թագերի վրայ խաչեր են պատկերուած: Դէմքերը կարծես թէ ոչինչ չեն արտայայտում, աչքերը մեծ եւ նշաձեւ են, այտուկները՝ ցցուած:

Նկար 10.

Գարեգին Յովսէփեանը նշում է, թէ այդ պատկերները կանգնած են ձեռքները դէպի դուրս, բայց իրականում հակառակն է, քանի որ ձեռքները դէպի դուրս պահելու դէպքում բուլթ մատները պիտի լինէին ներսի կողմից, այսինքն իրար կողքի, իսկ այս դէպքում, գոնէ երկու կողմերում կանգնած մարդկանց դէպքում, երկու ձեռքերի բուլթ մատներն էլ դէպի դուրս են ուղղուած: Հետեւաբար, նրանք ոչ թէ ձեռքերը դէպի դուրս են ուղղել, ինչպէս ձեռնադրուողները, այլ դրել են կրծքներին: Ուրեմն դրանք նորընծայ ձեռնադրուողներ չեն, ինչպէս ենթադրում է ականաւոր հայագէտը¹², այլ աւելի շատ Յիսուսին այցելութեան եկած թագաւորներն են՝ կամ մոզերը: Ահա թէ ինչ է վկայում Մատթէոս աւետարանիչն այդ մասին. «Երբ Յիսուս ծնունց Հրէաստանի Բեթղեհէմ քաղաքում, Հերովդէս արքայի օրով, ահա արեւելքից մոզեր եկան Երուսաղէմ եւ ասացին. «Ո՞ւր է հրեաների արքան, որ ծնունց, որովհետեւ նրա

12 Անդ:

աստղը տեսանք արեւելքում եւ եկանք նրան երկրպագելու» (Մթ Բ, 1-2): Եւ մոգերը եկան, երկրպագեցին հրեաների արքային, նրան մատուցեցին իրենց նուէրները ու առանց Հերովդէսի մօտ վերադառնալու զնացին իրենց եկած տեղը (Մթ Բ, 11):

Հնարաւոր է, որ Տրդատ քանդակագործը մոգերին պատկերած լինի իբրեւ արդարների դասի ներկայացուցիչներ: Կամ նրանց պատկերած լինի որպէս թագաւորներ, մանաւանդ, որ նրանք հէնց այդպիսիք էին: Այստեղ կարող է նորընծայ ձեռնադրուողների եւ մոգերի միջեւ նմանութիւնը զուտ արտաքին լինել¹³: Աւետարանիչը վկայում է, որ մոգերը Յիսուսին նուիրել են ոսկի, կնդրուկ եւ զմուռս (Մթ Բ, 11):

Կնդրուկը յատուկ ծառից ստացուած թանկագին, բուրավէտ մածուկ է, որ հնում նուիրում էին որպէս յատուկ բարեպաշտութեան նշան: Զմուռսը անուշահոտ իւղ է, որով օծում էին մեռածներին: Եւ այսպէս, ոսկին՝ Արքային, կնդրուկը՝ Աստծուն, իսկ զմուռսը՝ Մարդուն:

Ուշագրաւ է, որ մոգերի այդ նուէրները պահպանուել են մինչեւ մեր օրերը: Ոսկին կազմուած է 28 ոչ մեծ թիթեղներից,

13 «Գասպարը համարում է հնդիկների թագաւորը՝ որ Նորածնին ընծայել է նարդոս, կասիան եւ կինամոն, ստաշիս եւ այլ համեմունքներ, տետելով նրան որպէս Աստծոյ Որդի՝ մարմնով բազմած փառքի արքունի: Պաղղասարը՝ արարների թագաւորը ընծայեց ոսկի, արծաթ ու պատուական ֆարեր եւ տեսաւ Տիրոջը որպէս Արքայի որդի՝ նստած բարձր գահի վրայ, իսկ Մելիոնը, որ պարսից թագաւորն էր, ընծայեց զմուռս, հալուէ, ծիրանի ու բեհեզ, նաեւ պատանքի համար կտաւ եւ տեսաւ նրան որպէս Աստծոյ Որդի չարչարանքներով մեռած, բայց յարութիւն առած եւ կենդանի (ՄԱԿԱՐԵԱՆ, Ա., Գրիստոնենութեան իսկութիւնը, Սուրբ Էջմիածին, 2011, 261):

Մաղաքիա արեւիպիկոպոս Օրմանեանը, խօսելով Յիսուսին երկրպագելու եկած մոգերի մասին, ասում է. «Ասոնց հայրենիքը հիներէն շատեր Մոգուց աշխարհ են կոչած, եւ մեր հեղինակներ առիթ առած են Մոգուց աշխարհ իմանալ, եւ Մոկացի նախարարներ կամ գոնէ Մոկացի նախարար մը կարծել երեք մոգերը կամ մոգերէն մեկը, եւ մինչեւ իսկ մոգերէն մեկուն, Ս. Գասպարի գերեզմանը ցուցնել Մոկս աւանի մօտ Ակնդաշտայ վանքին մէջ: Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ մոգերը աւելի ներքին Արեւելէն կ'ընդունին, որք համրուն վրայ Հայոց թագաւոր Արգարէն դիւրութիւններ եւ տեղեկութիւններ կ'ընդունին, եւ նոյնիսկ Արգարի ընծաները կը տանին նորածին Յիսուսի» (ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Մ., Ազգապատում, Ա., Մայր արքո Ս. Էջմիածին, 2001, 4):

որոնք ունեն սեղանի, քառանկեան, բազմանկիւնու ձեւեր: Իւրաքանչիւրի վրայ փորագրուած զարդ կայ: Զարդերը ոչ մի անգամ չեն կրկնուում: Կնդրուկն ու զմուռսը, մօտ 70 ոչ մեծ, ձիթապտղի հատիկի մեծութեան գնդիկներ են: Այդ գանձերը պահպանուում են Աթոս լեռան Սուրբ Պօղոսի վանքում: Նրանց արժէքը ոչ միայն հոգեւոր է, այլեւ պատմական, հնագիտական, դրա համար էլ անգնահատելի է: Դրանք տեղաւորուած են ոչ մեծ մասնատուփերի մէջ:

Սոգերի նուէրները Սուրբ Տիրամայրը խնամքով պահպանել էր ողջ կեանքի ընթացքում, իսկ իր ննջումից ոչ շատ առաջ, իմանալով, որ իր կեանքն աւարտուելու է այս երկրի վրայ, այդ ընծաները իր գօտու եւ պատմութեանի հետ յանձնեց Երուսաղէմի եկեղեցուն, որտեղ դրանք պահպանուեցին 400 տարի: Բիւզանդական Արկադիոս կայսրն այդ ընծաները տեղափոխեց Կ. Պոլիս՝ կայսրութեան նոր մայրաքաղաքի օծման համար: Յետոյ դրանք ընկան Նիկիա քաղաքը եւ մօտ 60 տարի մնացին այնտեղ: Երբ Կ. Պոլսից լատինները վտարուեցին, ընծաները տեղափոխուեցին այնտեղ: Բիւզանդիայի կործանումից յետոյ՝ 1453թ., մոզերի նուէրները ուղարկուում են Աթոս՝ Սուրբ Պօղոսի վանքը: Դրանք այնտեղ բերեց սերբերի Մարիամ թագուհին: Այնտեղ, որտեղ ծնկաչոք աղօթեց Մարիամ թագուհին, խաչ է կանգնեցուած եւ կոչուում է «Յարիցին»: Յետագայում դրա կողքին զանգակատուն կառուցեցին, որի ներսում պատկերուած է, թէ վանականներն ինչպէս են ընդունում մեծ սրբութիւնը:

Ընծաներից այժմ էլ անուշահոտութիւն է բուրում: Այդ անգնահատելի սրբութիւնները երբեմն դուրս են բերում, որպէսզի ուխտաւորները խոնարհուեն դրանց: Այդ ժամանակ անուշահոտութեամբ է լցւում ողջ եկեղեցին: Սուրբսարեցի վանականները նկատել են, որ ընծաները բուժում են պիղծ ոգուց բռնուածներին¹⁴:

Խաչելութիւնը զբաղեցնում է խաչքարի ամբողջ կենտրոնական մասը եւ ունի 72x43 սանտիմետր չափեր (Նկար 11): Ի տարբերութիւն խաչարձանի վրայ պատկերուած Յիսուսի միւս պատկերների՝ այստեղ Փրկիչը լրիւ հագնուած չէ, այլ ինչպէս ասում է Գարեգին կաթողիկոսը. «Յիսուս խաչուած է մի զարդա-

14 Непознанный мир веры, издание Сретенского монастыря и фонда «Храм», М. 2005, 40-42: St'u fute Блаженной памяти старец Паисий Святогорец, Слова, Т. 1, Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003, 170:

բուն խաչի վերայ, ուղիղ կանգնած, ծնկներից էլ ցած հասնող, փղանցքները զարդարուն՝ կոլոբրոն հագած, կրունկներն իրար կողքի եւ ոտների ծայրերն հակառակ ուղղութեամբ»¹⁵։ *Հետազոտողն իրաւացիօրէն նկատել է, որ Քրիստոսի մարմնի անդամները ձգուած կամ կարկամած չեն։ Ինչպէս միւս պատկերներում, այստեղ եւս Յիսուսը երկու երկար հիւսքերով է պատկերուած։ Պատկերի վրայ շատ լաւ երեւում են ձեռքերի ու ոտքերի մէջ մեխած դամերը։*

Նկար 11.

Հետաքրքիր է յատկապէս Խաչեալի երկու կողմերում պատկերուած երկու պատկերների հարցը։ Հնագէտ, վիճաբան Սեդրակ Բարխուդարեանը զրանք կոչում է «երկու դիմողներ»՝

15 ՅՈՎԱՆՔԵՍԱՆ, Գ., ամդ.։

առանց կանգ առնելու այդ «դիմողների» անձերի վրայ¹⁶: Գ. Յովսէփեանը կարծում է, որ դրանք Յովսէփն ու Նիկողեմոսն են¹⁷, մանաւանդ, որ «Մարիամի եւ Յովհաննու պատկերներն էլ ընթացակից են իսաչելութեան կամ իսաչից իջեցնելու պատկերագրութեան, ինչպէս մեր մանրանկարների մէջ տեսանք սովորական է Մարիամն աջից եւ Յովհաննէսը ձախից, իրենց արտայայտութեան ձևերի փոփոխութեամբ, ընթացակից իսաչելութեան պատկերագրութեան պատմութեան»¹⁸:

Այդպէս է Հաւուց թառի, Հաղբատի, Ջղին գյուղի Մարցի, Կողբի (Մշկաւանք)¹⁹, Դսեղի յայտնի Ամենափրկիչներէ դէպքում²⁰: Իսկ Մարցի «Ամենափրկիչի» վրայ պատկերուած են Մարիամը, Յովհաննէսը, Նիկողեմոսը եւ Յովսէփը²¹:

Հիմա տեսնենք, թէ ինչ է ասում Մատթէոս աւետարանիչը խաչի մօտ կանգնած մարդկանց մասին. «Այնտեղ շատ կանայք կային, որոնք կանգնած հեռուից նայում էին եւ որոնք Գալիլեայից եկել էին Յիսուսի հետեւից՝ նրան ծառայելու համար: Նրանց մէջ էին Մարիամ Մագդաղենացին, Յակոբի ու Յովսէփի մայր Մարիամը եւ Ջերեդէոսի որդիների մայրը» (ՄԹ ԻԷ, 55-56): Իսկ Մարկոսը տալիս է Մարիամ Մագդաղենացու, Կրտսեր Յակոբոսի եւ Յովսէփի մայր Մարիամի եւ Սաղոմէի անունները, որոնք Գալիլեայից էին եկել, կային նաեւ շատ կանայք, որոնք Երուսաղէմից էին եկել (ՄԿ ԺԵ, 40): Ղուկասը անուններ չի տալիս, այլ ասում է. «Նրա բոլոր ծանօթներն էլ կանգնել էին հեռուում. եւ կանայք, որոնք Գալիլեայից նրա յետեւից էին եկել, տեսնում էին այս բաները» (ՂԿ ԻԳ, 49): Յովհաննէսն էլ ասում է. «Իսկ Յիսուսի խաչի մօտ կանգնած էին նրա մայրը եւ նրա մօրաքոյրը՝ Կղեոպասի կին Մարիամը եւ Մարիամ Մագդաղենացին», յետոյ մի կարեւոր լրացում է անում. «Երբ Յիսուս տեսաւ մօրը եւ այն աշակերտին, որ մօտ էր կանգնած, որին նա սիրում էր, մօրն ասաց. «Ո՛վ կին, ահա քո որդին»: Եւ աշակերտին ասաց. «Ահա՛ քո մայրը»: Եւ այդ պահից աշակերտը նրան իր մօտ առաւ» (ՅՀ ԺԹ, 25-27): Այս

16 ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ, Ա., անդ, 176:

17 ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ., անդ:

18 Անդ, 64:

19 Տե՛ս Հայաստանի միջնադարեան կոթողային յուշարձանները, Թ.-ԺԳ. Դարերի խաչքարերը, համապատասխանաբար լուս. 93, 166, 168, 172, 174:

20 ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Գ., անդ, 79:

21 Անդ, 82:

Յայտնի է, որ Նիկողէմոսը փարիսեցի էր, հրեաների իշխանաւոր եւ գիշերով այցելեց Յիսուսին ու բացայայտօրէն ընդունեց Նրա՝ Աստծուց եկած լինելու իրողութիւնը. «Ռաբբի՛, գիտեմք, որ Աստծուց ես եկել որպէս վարդապետ, որովհետեւ ոչ ոք չի կարող կատարել այն նշանները, որ դու ես անում, եթէ Աստուած նրա հետ չլինի» (ՅՏ 9, 1-2): Ինչպէս տեսանք վերը բերուած յիշատակութիւններից, խաչելութեան ժամանակ ներկայ գտնուողների մէջ չի յիշատակուում Նիկողէմոսի անունը: Բոլոր աւետարանիչները Յիսուսի խաչից իջեցնելու եւ թաղելու առնչութեամբ յիշատակում են Յովսէփ արեմաթացուն եւ միայն Յովհաննէսն է տալիս Նիկողէմոսի անունը. «Եւ Պիղատոսը հրաման տուեց. ուստի Յովսէփն ու Նիկողէմոսը եկան եւ նրան վերցրին: Նիկողէմոսը, որ առաջին անգամ գիշերով Յիսուսի մօտ էր եկել, բերեց մօտ հարիւր լիտր զմուռս՝ հալուէի հետ խառնուած» (ՅՏ ԺԹ, 38-39): Քանի որ Յովհաննէսը սովորաբար պատկերուած է լինում Տիրամօր հետ, իսկ խաչքարի պատկերագրութեան այս գրվագում Մարիամի պատկերը չկայ, ուստի ենթադրել կարելի է, որ պատկերուածները Յովսէփն ու Նիկողէմոսն են:

Նկար 12.

Նկար 13.

Մնում է աւելացնել, որ Խաչելութեան պատկերն իր մէջ ընդգրկող խորանի մէջ պատկերուած են մի քանի խաչեր:

Դրանցից մէկը, որ պարզ, գրեթէ քառաթեւ է, պատկերուած է հէնց խորանի կամարի տակ: Դրանից աջ եւ ձախ եւս երկու զարդարուն խաչեր են եւ երկու առաւել փոքր ու պարզ խաչեր՝ Յիսուսի հիւսքերի ու խաչին գամուած թեւերի միջեւ:

Այժմ անդրադառնանք խաչքարի ներքեւի մասում պատկերուած դժոխքի տեսարանին (Նկար 14):

Նկար 14.

Մեր կարծիքով այս տեսարանի մէջ միաժամանակ պատկերուած են դրախտը, նախքան մեղսագործութիւնը, եւ դժոխքը: Պատկերի մէջ պարզորոշ երեւում է Յիսուսը, որ մի ձեռքով Ադամի ձեռքից բռնել է, միւս ձեռքին խաչն է: Յիսուսը բռնել է Ադամի ձեռքից, իսկ Ադամը՝ Եւայի: Նրանց ոտքերի տակ դժոխքի փշրուած շղթաներն են, որ կարծես թէ խաչի տեսք ունեն: Հետաքրքիր է, որ դժոխքի տեսարանում պատկերուած է կենաց ծառը: Այն ասես իւրատեսակ յիշեցում է մարդու մեղսագործութեան եւ դրանից առաջ ունեցած դրախտային կեանքի: Այն, ինչպէս յաճախ պատահում է հայ մանրանկարչութեան եւ խաչքարային արուեստի մէջ, հանդէս է գալիս խաղողի որթի պատկերով: Գաղտնիք չէ, որ քրիստոնէական արուեստի մէջ խաղողի որթի պատկերումն ակնարկում է Քրիստոսին՝ իբրեւ կենդանի

որթ²⁴: Արեւելագէտ-հայագէտ Լ. Դուրնովոն այն կարծիքն է յայտնում, որ խաղողի որթը խորհրդանշում է քրիստոնեական ուսմունքը²⁵: Որ պատկերի աջ (նայողի համար՝ ձախ) կողմում դրախտի տեսարանն է, յայտնի է դառնում կենաց ծառի պատկերումից: Բացի այդ, նոյն տեսարանում օձ-սատանան պատկերուած է երկու անգամ: Եթէ ձախ կողմում պատկերուած է դեռեւս չպարտուած, այլ Եւային խաբելուց առաջ կամ խաբելու պահին, ապա աջ մասում արդէն այն ջախջախում է խաչելութեան տառապանքը տարած Քրիստոսի ձեռքին բռնած զէնքով խաչով: Օձը պատկերուած է ոչ թէ սողացող, այլ ոտքերով²⁶, նաեւ՝ գլխին ածած երկու եղջիւրով: Գարեգին կաթողիկոսը նշում է, թէ Քրիստոսը «խաչաձեւ գաւազան ունի, ներքեւի ծայրը՝ նիզակաձեւ, որ խրել է գալարուած վիշապի բերանը»²⁷: Առաջին հայեացքից կարծես թէ վիշապը բացել է երախը եւ փորձում է կլանել շուրջը եղողներին, սակայն ուշադիր զննութիւնը ցոյց է տալիս, որ վիշապը պատկերուած է եղջիւրներով: Երկու դէպքում էլ պարզորոշ երեւում է նրա գլուխը, ձախ կողմի պատկերում նոյնիսկ աչքերն են երեւում, եւ Քրիստոսն իր նիզակաձեւ խաչով ոչ թէ վիշապի երախն է խոցում, այլ ջախջախում է նրա գլուխը:

Ամփոփելով ասենք, որ թէեւ Սեւանի վանքի «Ամենափրկիչ» խաչքարը նմանատիպ, յայտնի կոթողների հետ համեմատած, աւելի երիտասարդ է, սակայն իր պատկերագրութեամբ շարունակում է նոյն աւանդոյթները եւ հայ կոթողային միւս յուշարձաններին չի զիջում իր պատմական արժէքով:

ՀՐԱԶ ԲԵԳԼԱՐԵԱՆ

24 Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան, Երեւան 2002, էջ 433: -

25 Л. Дурново, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва, 1979, էջ 25: Նաեւ՝ Հ. Բեգլարեան, Խաղողի վերամշակումը միջնադարեան Հայաստանում, Էջմիածին, 2008, Ը, էջ 54:

26 Օձը ոչ թէ սողացող, այլ ոտքերով է պատկերուած Յանու Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու հիւսիսային ֆակատի քանդակներից մէկի մէջ (Ս. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, *Աղթամար*, Երեւան, 1983, լուս. 38):

27 Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, նոյն տեղում:

Summary

THE "AMENAPRKICH" (SAVIOUR) KHACHKAR IN THE MONASTERY OF SEVAN

HRACH BEGLARIAN

Researchers call 'Savior' those khachkars (cross-stones) which depict Jesus Christ's crucifixion. You can find one of these cross-stones in Araqeloc church at Sevan's temple. Nowadays it is placed at church's eastern tabernacle. From the records dating back to 1653 it's getting clear that the cross-stone was erected in memory of Archbishop Hayrapet. Initially, the cross-stone was located in Norashen village situated on the shore of Lake Sevan and most obviously was removed to the temple of Sevan during 70s in the 19th century.

This monument is a unique encyclopedia of Christian knowledge. Its sculpture or compiler is Trdat who was very well acquainted with Bible. The beautifully carved surface of the cross-stone is divided into several zones.

On the right-hand side of the first zone there is depicted a scene from Apocalypse book where the angels herald on trumpets about the end of the world. On another scene there is an image of Christ resigning on a throne surrounded by the four apostles' signs. On a small square placed a little below one can see the pictures of sinners who are bare head in comparison with mages who have crowns, with their hand on the chest. It's worth mentioning the Doomsday scene and the scales with devils playing with its bowls trying to even harden men's sins.

In the center of the cross-stone there is the crucifixion scene. Jesus Christ is depicted nailed to a cross with Joseph and Nicodemus down on their knees. Here Christ's face is calm and imperturbable, body parts are still. He has long hair, and the corresponding body parts are covered with ornate piece of clothing.

On the bottom Adam and Eva before the fall of man and after it, already in the hell. Grape leaf symbolizes the paradise. Pictured is Adam holding Eva's hand and an image of a snake embodying Satan's head defeated by Jesus.

Being the youngest one from the Saviors known to the Armenology the cross-stone from Sevan temple is interesting due to its iconography. It should be mentioned that it does not concede to any others by its historical and cultural value.